

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ У ЗВЕДЕННІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Важливою складовою у справі збереження пам'яток давньоминулих епох є їх облік та інформація про вигляд та місце розташування, з висвітленням її значення для історії. Саме здійсненню цього завдання і підпорядкований випуск 28-томного загальнодержавного енциклопедичного видання "Зведення пам'яток історії та культури України", що включає всі нерухомі пам'ятки, які перебувають або повинні перебувати під охороною держави. Це видання за своїм змістом і значенням, повнотою і багатогранністю вміщених у ньому статей і нарисів, ілюстративного матеріалу про пам'ятки історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва стане унікальним у видавничій справі України.

Помітне місце у Зведенні займають археологічні старожитності, які відіграють вирішальне значення для розуміння давньої історії, являють собою єдині джерела при вивченні її дописемного періоду. У зв'язку з підготовкою Зведення пам'яток історії та культури Закарпатської області виникла можливість оприлюднити попередні дані щодо кількості на території краю археологічних об'єктів – стоянок, поселень, городищ, могильників, давніх виробничих осередків від кам'яного віку до середньовіччя. Нема потреби наголошувати, що всі вони вивчені нерівномірно. На деяких зібрано лише підйомний матеріал або проведено розвідувальні роботи, на інших розкопано по кілька тисяч квадратних метрів культурної площі.

Пам'ятки археології разом з історичними є найчисельнішими з об'єктів, що входять до Зведення пам'яток історії та культури Закарпатської області. За своєю кількістю посідають друге місце після історичних. Сьогодні у Зведенні у межах 13 районів області нараховується 402 пам'ятки, на які написано статті, у підготовці яких основну роль відіграли наукові співробітники відділу археології Інституту українознавства НАН України. Найбільша кількість археологічних пам'яток зафіксована у Виноградівському районі – 96, Ужгородському – 82, Мукачівському – 63. Найменше: у Воловецькому – 1, Великоберезнянському – 1, Рахівському – 2. Таку ситуацію можна пояснити не лише більшою чи меншою заселеністю цих районів у давнину, а й станом обстеження, що викликає необхідність у додаткових дослідженнях.

Старожитності палеоліту представлені у Зведенні 98 пам'ятками, які в основному були виявлені у 70 – 80-х роках ХХ ст. Звертає на себе увагу фіксація палеолітичних місцезнаходжень у гірських районах краю (Дубриничі, Лумшори, Голубине, Свалява, Шаян). Тим самим спростовано думку, що Східні Карпати заселялись лише в XIII – XVII ст. на запрошення угорських королів. До раннього палеоліту Закарпаття віднесено пам'ятки ашельського та мустьєрського часу. До ашельської доби зараховано стоянки Королево I, Рокосово I, II, Малий Раковець. Світове значення має стоянка Королево, яка вивчалась В. Гладиліним протягом 14 польових сезонів, починаючи з 1974 р. Ця стоянка за кількістю нашарувань часу ашель-мустьє, чіткістю геологічної стратиграфії, чисельності і виразності археологічних матеріалів, перехідних від ашеля до мустьє і пізнього палеоліту не має рівних [Гладилин, 1985, с. 18]. На думку дослідників, ашельські комплекси Королева, Рокосова, Малего Раківця належать до індустрії без рубил і утворюють єдину в територіальному техніко-типологічному відношенні групу пам'яток [Гладилин, 1985, с. 29].

Мустьєрська доба представлена 46 місцезнаходженнями, а опорним пунктом тут залишається Королево, де стратиграфічно вище шарів з ашельськими виробами залягало шість культурних горизонтів мустьєрського часу. Серед знайдених знарядь виділено двобічні вироби, зубчасті знаряддя, скребла. Заготовки представлені левалуазькими відщепами [Кулаковская, 1989, с. 3-81].

49 місцезнаходжень нараховує пізній палеоліт. Еталонними послужили стратифіковані пам'ятки Королево I, II, Берегово I (Мала гора). Цінними, хоч і допоміжними, виявилися місцезнаходження Берегово II, Мукачево I, Біганська гора, Заставне. Що стосується вікових рамок, то зроблено спробу віднести їх до раннього віурму з виділенням трьох стадій його розвитку [Ткаченко, 1995, с. 22-36]. Окремі стоянки зафіксовано у гірських районах – Ганьковиця, Дубриничі, Лумшори, Голубине, які свідчать, на думку вчених, про те, що людина пізнього палеоліту успішно освоювала не лише передгірську, але й гірську частину краю.

Мезоліт розпочали вивчати лише на початку 70-х років XX ст., коли була створена комплексна мезоліто-неолітична експедиція Інституту суспільних наук АН України (керівник – Л. Мацкевий), яка протягом 15 років відкрила і частково дослідила 38 стоянок і місцезнаходжень [Мацкевий, 1995, с. 38]. Серед них, наприклад, Кам'яниця, Глибоке, Гута, Чинадієво, Лавки, Великий Раковець та інші. Переважна більшість з них зосереджена в Ужгородському районі. На основі спостережень вчений висловив думку про існування двох етнокультурних спільнот, до першої з яких відніс пам'ятки з деякими палеолітичними рисами: Кам'яниця V, Мукачево VI, VIII, IX, Свалява I; до другої – комплекси з вираженими тенденціями мезоліту: Кам'яниця I, Дубрівка I та інші [Мацкевий, 1995, с. 43].

Вивчення неолітичних пам'яток було започатковано більше століття назад, коли Т. Легоцький – фундатор археологічної науки краю – відкрив у 1893-1895 рр. перші неолітичні поселення на Малій горі у Мукачеві та Ардівській горі у Берегові. В наш час на археологічну карту краю нанесено 44 неолітичних та 20 енеолітичних пам'яток. Серед них Заставне Берегівського району, Дрисино Мукачівського, Дяково Виноградівського та інші [Потушняк, 1985, с. 139-150]. Успішному їх вивченню сприяли ті великі земляні роботи, які велися на теренах області у 70-80-х рр. XX ст. (будівництво Транскарпатської шосейної дороги, кілька віток газопроводів, меліорація земель). На сьогодні жодна з давніх епох краю не має стільки розкопаних площ поселень, як доба неоліту та енеоліту і саме тому вони є одними з найкраще досліджених періодів.

Доба бронзи представлена 43 пам'ятками і 139 скарбами, найбільше з яких зафіксовано у Виноградівському районі – 19. Якщо раніше цей період був відомий лише за знахідками бронзових скарбів пізнього бронзового віку, то тепер стали відомі десятки поселень, частина з яких досліджувалася. До пам'яток ранньої бронзи віднесено поселення у Великій Доброні, Бобовому, Дрисині, курганні могильники у Мукачеві (ур. Мала гора), Зняцеві, Медведівцях, Батрадї, Макарові [Балагури, 1990, с. 88-92]. На цих пам'ятках були проведені лише розвідкові роботи.

Період середньої бронзи репрезентують старожитності пізньої отоманської культури, яка донедавна була відома за тілопальними безкурганними урновими могильниками в Станові Мукачівського та Холмцях Ужгородського району. Нині відкрито низку поселень в Берегові, Дякові, Великій Паладі, Заболотті Виноградівського району, Чинадійові Мукачівського, Баранинцях Ужгородського, де проведені значні за масштабами пошукові роботи [Балагури, 1990, с. 92-95].

Пізня бронза представлена пам'ятками станівської культури групи Беркес-Демечер та культурою Гава. В останній виділяють два етапи: ранній – XII–VIII ст. до н. е., що належить до пізнього бронзового віку, та пізній – VIII – перша половина VI ст. до н. е., що вже належав ранньому етапу залізного віку. Для першого етапу характерним є високий розвиток бронзолivarної справи, про що свідчать десятки бронзових скарбів: Негрово, Клячаново, Мала Бігань, Дяково, Олешник та інші [Балагури, 1985, с. 420-428]. Другий етап гавської культури отримав назву передкуштановицького, характерною ознакою якого була поява укріплених городищ: Ужгород, Невицьке, Шелестово, Арданово, Іршава, Біла Церква та інші [Смирнова, 1966, с. 397-400; Балагури, 1972, с. 9-75].

Залізний вік представлений у Зведенні 43 старожитностями і включає об'єкти куштановицької культури і латену. Найбільша кількість – 11 зосереджена у Мукачівському районі, найменше – у Тячівському і Перечинському районах. До кола куштановицької культури (VI – IV ст. до н. е.) зараховано курганні могильники в Білках, Дунковиці, Колодному, Чорному

Потоці, Голубиному, Невицькому, що дозволило в'янути ритуал поховання та вірування носіїв культури. Необхідно було віднайти поселення, які залишило ці поховальні пам'ятки. Пошуковими роботами такі поселення були віднайдено, але, на жаль, не в місцях розташування курганних груп, тобто, в передгірській зоні краю, а на рівнині (Малі Геївці, Баранинці, Дрисино, Клячаново, Ужгород-Горяни) [Попович, 1973, с. 157-163; 1993, с. 285].

Що стосується епохи латену, то у 70-80-х рр. ХХ ст. до відомого кельтського городища (оппідум) Галіш і Ловачка додалися ряд селищ у притиській зоні краю: Дрисино, Дідове, Бакта, Олешник, які датуються II – I ст. до н. е. На цей період припадає бурхливий розвиток металургії та металообробки, виникнення окремих центрів і цілих районів, які спеціалізуються на добуванні заліза, наприклад, Дяківського.

Інтенсивними розвідковими роботами вдалося виявити ряд старожитностей змішаної кельто-дакійської культури (I ст. до н. е. – I ст. н. е.), які отримали назву кельто-дакійського горизонту. Консолідація гето-дакійських племен на території сучасної Румунії привела до повалення недовготривалого панування кельтів у Верхньому Потиссі. У середині I ст. до н. е. даки нанесли удару кельтам і витіснили їх з Карпатської улоговини. У цей період на Закарпатті виникає ряд дакійських городищ: Мала Копаня, Солотвино (Читатя), Будулів (Іршава) [Котигорошко, 1995, с. 24-28]. Всього археологічні старожитності рубежу нашої ери налічують 10 пам'яток, більшість з яких зосереджена у Виноградівському районі.

Старожитності першої половини I тис. н. е. у Зведенні представлені дакійськими, пшеворськими пам'ятками і культурою карпатських курганів, які увібрали в себе риси римсько-провінційної культури. На сьогоднішній день їх кількість складає 38, а найбільше їх зафіксовано в Ужгородському районі – 16. Пам'ятки дакійської культури розкопувалися у Петрові, Підвиноградіві, Горбках, досліджувався крупний центр по виробництву заліза у Дякові. Нові джерела здобуто по вивченню пам'яток культури карпатських курганів. Довгий час до неї відносили лише курганний могильник в околиці сіл Іза та Липча та поселення у Виноградіві. Пізніше до них додалися ще поселення у Петрові, Заболотті, Матійові, Оросійові, Підвиноградіві [Балагури, Котигорошко, 1976, с. 299-300; Котигорошко, 1977, с. 311-312].

Старожитності пшеворської культури стали відомими ще в кінці XIX – на початку ХХ ст. Це тілопальні ґрунтові могильники у Сваляві – Неліпині та Арданові. Розкопки, що проводилися у 1970-80-х рр. у Пацканьові, Малих Селменцях Ужгородського району та Братові Виноградівського засвідчили існування ямково-урнового ритуалу поховання і розсіяного двох варіантів: під курганним насипом та на майданчику [Котигорошко, 1979, с. 153-163; Пеняк, Попович, Потушняк, 1984, с. 314-315].

Нововідкриті поселення у Братові, Берегові, Матієві, Оросієві, Горянах, Холмоку набагато збагатили джерельну базу про матеріальне життя та побут носіїв пшеворської культури [Пеняк, Попович, Потушняк, 1977, с. 352-353; Котигорошко, 1980, с. 288-289; Пеняк, Попович, Потушняк, 1976, с. 376-377].

У Зведенні обліковано 28 ранньослов'янських об'єктів VI – IX ст. (найбільше – 13 в Ужгородському районі). Їх відкриття змінило існуючі концепції про час заселення краю давніми слов'янами. Через відсутність джерел вважалося, що між пам'ятками першої половини I тис. н. е. та пам'ятками VIII – IX ст. існував хронологічний розрив. Його вдалося заповнити поселеннями в Галочі, Холмоку, Берегові, Перехресті, Дівичному, Чепі, які датуються VI – VII ст. н. е. Зокрема, на поселеннях у Галочі, Берегові відкрито підквадратні напівземлянкові житла з чисто ліпною керамікою празького типу, що дозволило пов'язати їх з появою перших слов'янських племінних груп у Верхньому Потиссі [Пеняк, Попович, Потушняк, 1985, с. 340-341; Пеняк, Попович, 1974, с. 327-328; Пеняк, Попович, 1986, с. 290]. Старожитності празької культури стали підґрунтям для східнослов'янських старожитностей VII – IX ст. - пам'яток типу Луки-Райковецької. До найкраще досліджених слід віднести поселення в Холмоку, Перехресті, Червеньові, Коритнянах, Чепі, курганний тілопальний могильник у Червеньові.

У зв'язку з тим, що основна увага приділялася вивченню ранньослов'янських пам'яток, які мали не лише суто науково-пізнавальне, але й політичне значення, менше уваги зверталось на розкопки середньовічних старожитностей. Їх у Зведенні обліковано 26 (найбільше у

Виноградівському районі – 7). Частина з них, яка підпадала під забудову, спорудження нафто- і газопроводів, меліорацію земель, була піддана охоронним розкопкам: Ужгород – Радванка – Вербінки, Братово (ур. Весет фолу), Петрово (ур. Чатов), Велика Добронь (ур. Араньош домб), городища в Іршаві (ур. Будулів), Левицькому [Котигорошко, 1973, с. 295; Пеняк, Попович, Потушняк, 1977, с. 352-353; Пеняк, Попович, Потушняк, 1978, с. 371-372].

Підготовка археологічної частини Зведення пам'яток історії і культури Закарпатської області, проведення розвідок і стаціонарних досліджень, складання анотованих списків, написання і редагування статей дає підставу твердити, що територія краю становить скарбницю археологічних старожитностей. Закарпаття ніколи не було пустинним, незаселеним людським колективом краєм, як намагалися довести на замовлення угорських правлячих кіл окремі вчені. Інтенсивні пошукові роботи, особливо у другій половині ХХ ст., показали, що пам'ятки давніх епох не були відкриті лише там, де не проводилися пошукові роботи.

ЛІТЕРАТУРА

Балагури Э.А.

1985 Культура Станово // Археология Украинской ССР. – Киев. – Т. I.

1990 Культуры раннего периода эпохи бронзы Закарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – Киев.

Балагури Е.А.

1972 Шелестівське городище – пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. – Ужгород.

Балагури Э.А., Котигорошко В.Г.

1976 Работы Закарпатской экспедиции // АО 1975 года.

Гладилин В.Н.

1985 Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. – Київ. – Т. I.

Котигорошко В.Г.

1973 Раскопки на р. Ботар // АО 1972 года.

1977 Исследование памятников в Закарпатье // АО 1976 года.

1980 Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово // СА. – 1979. – № 2.

Котигорошко В.Г.

1995 Фракийцы Верхнего Потисья (III в. до н.э. – IV в. н.э.). – Ужгород.

Кулаковская Л.В.

1989 Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – Київ.

Мацкевий Л.Г.

1995 Мезоліт Закарпатської області // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород.

Потушняк М.Ф.

1985 Неолит Закарпатья: культуры Криш и расписной керамики // Археология Украинской ССР. – Киев. – Т. I.

Пеняк С.И., Попович И.И., Потушняк М.Ф.

1976 Работы Закарпатской новостроечной экспедиции // АО 1975 года. – Москва.

1977 Охранные раскопки в Закарпатье // АО 1976 года. – Москва.

1984 Охранные раскопки в Закарпатье // АО 1982 года. – Москва.

1985 Раскопки в Закарпатье // АО 1972 года. – Москва.

Пеняк С., Попович И.

1974 Разведки и раскопки в Ужгородском районе // АО 1973 года. – Москва.

1986 Работы Закарпатской экспедиции // АО 1984 года. – Москва.

Пеняк С., Попович И., Потушняк М.

1977 Раскопки в зонах новостроек Закарпатья // АО 1976 года. – Москва.

1978 Работы Закарпатской новостроечной экспедиции // АО 1977 года. – Москва.

Попович И.И.

1973 Розкопки поселення в с. Малі Геївці Ужгородського району // Культура і побут населення українських Карпат. – Ужгород.

- 1993 Куштановицька група пам'яток // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра, Прип'яті. – Київ.

Ткаченко В.І.

- 1995 Про культурні особливості розвитку пізнього палеоліту Закарпаття // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород.

Смирнова Г.И.

- 1966 Гальштатские городища Закарпаття // Slovenska archeologia. – № 14.

Pavlo PENJAK

ARCHAEOLOGICAL SITES AND ARTIFACTS IN CATALOGUE OF THE MONUMENTS
OF HISTORY AND CULTURE OF TRANS-CARPATHIAN REGION

In order to preparation of multivolume publication “Catalogue of the monuments of history and culture of Ukraine” information about archaeological sites of Trans-Carpathian is presented. In the frame of 13 regions 402 sites are fixed – sites, settlements, hill-forts, burial complexes, hoards dated back to the periods from Stone Age till Middle Ages. They testify to the intensive settlement in the Trans-Carpathian region during ancient epochs.